

begrip

*Modernisering en
islam in Indonesië
Nurcholish Madjid*

JAARGANG 19 (1993) - NUMMER 115

MOSLIMS CHRISTENEN

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR DE ONTMOETING MET MOSLIMS

R. K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR s-Hertogenbosch tel. 073 - 145159
Ned. Herv. Kerk: Drs. G. Speelman, 'Kerken Wereld'
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438 - 12241
Gereformeerde kerken: Drs J. Slomp, Dienstencentrum
Postbus 203; 3830 AE Leusden. Tel. 033 - 960360/960329

REDACTIE:

M. van den Boom
P. Goedendorp
H. Hurkens
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RK)
J. Slomp (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (eindredacteur)

Uitgever/ Redactie en administratie:

T. Poort-de Groen (contact uitgever)
'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Fax 073 - 145159

Tekeningen: F. Kalb

Abonnementen:

f25,— / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
tnv Begrip, Kastertstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Modernisering en islam in Indonesië

Dr. Nurcholish Madjid

De Indonesische geleerde Nurcholish Madjid probeert het traditionele geloofsverstaan te doorbreken en te zoeken naar een nieuwe, actieve, rol van de islam in het proces van modernisering van de samenleving. Zijn visies zijn ook voor ons in het Westen van belang. Voor elke godsdienst ligt de uitdaging te zoeken naar welke bijdrage ze kan leveren aan de opbouw van de moderne samenleving. Oud-redactielid Cees de Jong was weer

even, vanuit Indonesië, terug in ons land. Speciaal voor Begrip schreef hij over de ontwikkeling van het denken van Nurcholish Madjid.

Gedurende het afgelopen collegejaar verbleef eindredacteur Karel Steenbrink in Canada. Inmiddels is hij teruggekeerd en neemt hij zijn plaats als eindredacteur binnen de redactie weer in. In het leerhuis schrijft hij over de betekenis van "land". - Berry van Oers (eindred.wnd.)

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NR.115, OKTOBER 1993

Land voor/van vrede (Karel Steenbrink)	2
Modernisering en islam in Indonesië, Nurcholish Madjid (Cees de Jong)	4
Moslims in Europa	24
Boeken	27
Cursussen en Ontmoetingen	29

LAND VOOR/VAN VREDE

Enkele van de bijzondere Abraham-pas-sages geven ons de woorden van gebeden van de aartsvader. Allereerst is er een gebed van Abraham voor zijn ongelovige vader. De legenden geven hem de naam van Koning van Nimrod. Toen hij de afgodsbeelden in zijn rijkstempel vernield had, op één na, werd Abraham eerst op het matje geroepen en verdacht van deze beeldenstorm. Abraham gaf de schuld aan de hoofdgod, wiens beeld was blijven staan, "Dat kan zo'n beeld van een God toch niet doen", reageerde Nimrod. Waarom Abraham dan antwoorden: "Als zo'n beeld-gods niets kan doen, waarom vereren jullie hem dan?" Uiteindelijk werd Abraham het land uitgejaagd. Maar hij vergat zijn oorsprong niet. Op vier plaatsen in de koran is een gebed opgenomen, dat Abraham uitspreekt voor zijn vader:

Mijn Heer, schenk mij wijsheid
en veren mij met de zaligen
En geef mij roep van waarachtigheid
onder de latere geslachten
En doe mij behoren tot de bewoners
van de Tuin van Geluk
En schenk vergeving aan mijn vader,
hij behoorde tot de dwalenden.
En verneder mij niet op de dag
waarop zij worden opgewekt.
(26:83-88; vergelijk ook 9:114; 19:47 en
60:4)

Dit gebed voor zijn ongelovige vader heeft latere theologen nogal wat problemen opgeleverd. Iedereen is toch verantwoordelijk voor zijn eigen daden en hoe kan een groot profeet als Abraham dan toch "tegen beter weten in"

voor zijn ongelovige opvoeder en verwekker hebben gebeden? De gelovigen weten het gelukkig af en toe beter dan de scherpzinnige theologen en dit en soortgelijke verzen zijn toch maar in de koran gebleven!

Een ander gebed is van Abraham overgeleverd, toen hij, samen met zijn zoon Ismaël de Ka'ba, Gods heiligdom te Mekka, reinigde en herstelde. Het is een gebed voor zijn nageslacht, onder wie de eerste hoorders van de koran natuurlijk begrepen, dat dit dan de bewoners van het Arabische land ten tijde van Mohammed zouden moeten zijn:

Ibrahim zei:
Mijn Heer, maak dit oord tot een vrij-
plaats
en deel zijn bewoners toe van de vruch-
ten
zij die geloven in God en de laatste dag.
(2:126)

De koran kent geen belofte van een land, groot of klein, aan Abraham. Wel is er hier sprake van een balda, een Arabisch woord voor een bewoonde stad-met-omgeving. In de woestijn heeft bezit van land en grond weinig zin buiten de weinige bewoonde plaatsen en hun onmiddellijke omgeving, waar door oases, bronnen, op een gedeelte dan toch nog bewoning en landbouw mogelijk is. Land was daar, zoals het met zee en lucht op veel plaatsen van de wereld lange tijd gebleven is, een algemeen "bezit", een gezamenlijke levensvoorwaarde voor allen. Abraham vraagt ook niet om 'bezit' van de balda, het oord van Mekka. Hij vraagt om veiligheid en vruchtbaarheid.

Bij veiligheid (âminan) kunnen wij natuurlijk allereerst denken aan de status van vrijplaats, die Mekka had, in ieder geval gedurende de periode van de jaarlijkse bedevaart, de hadj. Maar daarnaast is het natuurlijk een basis voorwaarde voor alle plaatsen, waar mensen wonen, zeker zo belangrijk als het levensonderhoud, waarom Abraham ook bidt.

Abraham zet zijn gebed, in de aanwezigheid van Ismaël, nog voort met specifieke gebeden voor de cultusgemeenschap, die zich om en vanuit Mekka zal vestigen:

Onze Heer, neem van ons aan,
Gij zijn de Horende, de Wetende,
Onze Heer , maak ons beiden tot overgegevenen aan U

en die van ons nageslacht tot een gemeente

overgegeven aan U.

En toon ons de voorschriften

en wend U genadelijk tot ons;

Gij zijt de Berouwaannemer, de Barmhartige.

Onze Heer zend onder hen een boodschapper uit hun midden

die hun Uw tekenen zal voordragen

en hem zal onderwijzen

de Schrift en de Wijsheid en hen zal zuiveren.

Gij zijt waarlijk de Geweldige, de Wijze.
(2:128-129)

Dit is een van de eerste plaatsen in de koran, waar de specifieke naam voor de Muhammad-gelovigen wordt gebruikt: moslims of 'overgegevenen'. Zowel de vertaling van Leemhuis als van Kraemer gebruikt hier nog niet die latere naamsaanduiding, maar geven nog aan, wat de oorspronkelijke betekenis van dit woord is (geweest): aan God overgegevenen. In deze passages polemiseert de koran soms fel tegen Joden en Christenen. Mohammed doet in deze periode (het eerste jaar na zijn uitwijking naar Medina met zijn

grote gemeenschap van Joden) een beroep op Abraham, die noch Christen, noch Jood, maar 'gewoon' gelovig zou zijn geweest:

Zij zeiden: 'Weest joden of christenen, dan laten jullie je op het rechte pad brengen.' Zeg: 'welnee, het geloof van Abraham die het pure geloof aanhing; hij behoorde niet bij de veelgodendienaars.'

Zeg: 'Wij geloven in God, in wat naar ons is neergezonden

en in wat naar Abraham, Ismaël en Izaak, Jakob en de stammen is gegeven. Wij maken geen verschil tussen één van hen en wij hebben ons aan Hem overgegeven.' (2:135-136)

In een tijd, waarin Israëli's vrede zouden willen 'kopen' en 'bezitten' in ruil voor land, en waar sommige van hun tegenpartij de woorden van de koran misbruiken om gevoelens van haat tegen ongeacht welke Jood aan te wakkeren, is het goed om deze koran-passage en dit gebed van Abraham te herlezen. Land niet als een bezit, maar als een open vrijplaats.

Karel Steenbrink.

MODERNISERING EN ISLAM IN INDONESIË

Dr. Nurcholish Madjid

Op 17 augustus 1945 werd door Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid van Indonesië uitgeroepen. De onafhankelijkheidsverklaring bevatte o.a. de staatsfilosofie, de Pancasila. Deze bestaat uit 5 zuilen, ofwel sila's, waarop de staat gebaseerd is. De eerste sila is de plicht om te geloven in de éne, almachtige God. In de voorbereidende besprekingen hadden sommige islamieten het verzoek op tafel gelegd om daaraan toe te voegen: en voor de belijders van de islam de plicht om hun godsdienstige wet na te leven (dit was vastgelegd in het akkoord van Jakarta, het Piagam Jakarta). Deze toevoeging is echter bij de onafhankelijkheidsverklaring zelf weggelaten. Tot op vandaag speelt deze weglating een rol, als het gaat over de plaats van de islam in Indonesië. De nationale ideologie van de Pancasila betekende min of meer een compromis tussen de "fundamentalisten" die een islamstaat wilden en de gesecculariseerden, die in navolging van landen als Turkije en India een staatsvorm wilden zonder erkenning en ondersteuning van een bepaalde religie. Door de keuze van de Pancasila als politieke ideologie stemden de Indonesiërs voor een pluriforme maatschappij, zonder bevoorrechtiging van een bepaalde religie, en tegelijk voor een algemene positieve houding ten opzichte van religie-in-het-algemeen. In de onafhankelijkheidsstrijd, 1945-1949, hebben katholieken, protestanten, hindoes en islamieten zij aan zij gestreden tegen de koloniale overheersing van de Nederlanders, zodat men vooral het gevoel had als Indonesiërs samen te strijden, als nationalist, tegen

de gemeenschappelijke vijand, ongeacht ras of godsdienst. Naast het nationale streven naar onafhankelijkheid is ook de 'Darul Islam' in deze periode en nog enige tijd daarna op sommige plaatsen in Indonesië tot het begin van de jaren '60 actief geweest, met als doel het oprichten van een eigen islamstaat in gebieden als West-Java, Zuid-Kalimantan en Zuid-Celebes. De pluriformiteit van de Pancasila-staat is dus niet zonder slag of stoot aanvaard. Het streven van de aanhangers van de islamstaat is gepaard gegaan met veel wreedheid: verbrande dorpen, bomaanslagen op treinen e.d. Dat is de reden waarom het idee van een islamstaat door vele vrome moslims negatief wordt beoordeeld. In deze periode werd op 3 januari 1946 het Ministerie van Godsdienst opgericht, dat ervoor moet zorgen, dat zaken betreffende godsdienst goed geregeld worden. Tijdens het koloniale bewind werden nl. ook vele godsdienstige zaken, vooral van christenen en moslims ook door het gouvernement geregeld. Omdat de islam geen duidelijke organisatie kent, onafhankelijk van de staat, betekende dit aanvankelijk vooral, dat dit ministerie praktisch alleen zaken betreffende de islam in Indonesië regelde.

1950-1965: Pancasila tussen islamstaat en communisme
Uiteindelijk vond op 27 december 1949 de soevereiniteitsoverdracht plaats en werd de Verenigde Staten van Indonesië officieel erkend als onafhankelijke natie. Soekarno veranderde de Verenigde Staten al snel, 17 augustus 1950, in een republiek om zo de onderlinge eenheid

sterker tot uitdrukking te brengen. In 1955 vinden er de eerste democratische verkiezingen plaats, waaraan 28 verschillende partijen deelnamen. De gezamenlijke islamitische partijen behaalden de meeste zetels, maar geen de absolute meerderheid. Bovendien waren ze onderling verdeeld. Sommige wilden eigenlijk toch een staat op islamitische grondslag, terwijl andere vasthielden aan de formuleringen van de *Pancasila*. Vanuit het parlement werd een commissie benoemd, die zich bezig moest gaan houden met het vaststellen van een definitieve grondwet voor Indonesië, de Constituanten genaamd. Omdat er echter geen eenstemmigheid bereikt kon worden (de minimale eis voor de grondwet was een twee-derde meerderheid), heeft President Soekarno op 5 juli 1959 per decreet bepaald, dat men de voorlopige grondwet van 1945 zou aanvaarden als definitieve grondwet voor Indonesië. Omdat de economische ontwikkeling stagneerde en de communisten geleidelijk aan steeds meer invloed kregen liepen de spanningen in Indonesië verder op. Van nature denkt men in Indonesië harmonisch, d.w.z. man heeft respect voor elkaar, geeft elkaar de ruimte om te leven volgens het eigen geweten, op voorwaarde, dat dit een wederkerig proces is. Als een bepaalde godsdienst, of een bepaalde politieke stroming het doen voorkomen, alsof zij beter zijn dan de andere, alleen de waarheid in pacht hebben, dan is er kans dat de eenheid, de harmonie wreed verstoord wordt en dat gebeurde dus via de mislukte communistische coup op 30 september 1965. Over de precieze toedracht bestaat tot op heden geen duidelijkheid, maar het heeft wel in heel Indonesië een bloedige revolutie met veel slachtoffers (schattingen lopen uiteen tussen 100.000 en 2.000.000) tot gevolg gehad, met het nodige wantrouwen tussen de verschillende godsdiensten. - In de nadagen van

de Soekarno-periode was naast de *Pancasila*-ideologie nog een aantal andere ideologische systemen gepropageerd. Het belangrijkste daarvan was NASA-KOM, dat de vereniging zou moeten worden van Na(tionalisme), Agama (godsdienst) en Communisme. Veel strijdbare moslims zijn fel anti-communistisch en het verzet tegen het Soekarno-regime kreeg dan ook een islamitisch en religieus karakter. Soekarno werd beschouwd als iemand die de *Pancasila* verdraden had en met de communisten had samengezworen. Moslims die tussen 1945 en 1960 nog bezwaren hadden tegen de *Pancasila* zagen daar nu duidelijk veel meer positieve kanten in. De *Pancasila* werd de grote leuze in de strijd tegen het communisme.

De Orde Baru ("Nieuwe Orde"), president Soeharto 1966-

Het hoofddoel na de revolutie van 1965 was het plannen van gezamenlijke ontwikkelingsprojecten in Indonesië om zo te komen tot een goede economische opbouw van het land. Vanaf 1969 heeft dat zijn uitdrukking gehad in de z.g. *repelita*, ontwikkelingsplannen telkens voor een periode van vijf jaar. Wat de relaties tussen de godsdiensten betreft, vond er een fundamentele verandering plaats. Werde Soekarno beschouwd als iemand, die in feite boven de partijen stond en zo dus van bovenaf zijn contacten had met de verschillende godsdiensten, in deze nieuwe periode werd een begin gemaakt met overleg tussen de regering en vertegenwoordigers van de verschillende godsdiensten. Dat overleg startte in 1967 n.a.v. godsdienstige ongeregeldeheden in Makassar. De leiders van verschillende godsdienstige groeperingen werden uitgenodigd om samen met de regering te bekijken, hoe dergelijke onlusten voortaan voorkomen zouden kunnen worden. Tijdens het ministerschap van Prof. Ab-

dul Mukti Ali (minister van godsdienst, 1971-1978) vond het streven naar wederzijds begrip tussen aanhangers van de verschillende godsdiensten zijn hoogtepunt. Hij zette zich vooral in om studenten van verschillende godsdiensten min of meer informeel met elkaar contacten te laten leggen, vanuit het idee, dat zij de toekomstige leiders van Indonesië en de verschillende godsdienstige groeperingen zouden zijn. Zijn doel was: 'dialogoog en geen apologie.' In dat kader heeft hij een onderzoek laten doen naar datgene, wat er in de verschillende provincies al aan dialoog plaatsvond. Tevoren had hij als professor vergelijkende godsdienstwetenschappen in Yogyakarta contacten met een discussie-groep van islam-studenten, die hardop met elkaar nadachten over de vraag, wat de betekenis van de islam kon zijn bij de ontwikkeling van de moderne staat Indonesië. Zo ontstond een progressief denkende groep islam-intellectuelen, die de islam niet meer beschouwde als een vastomlijnde, traditionele godsdienst, waarin alles via Koran, hadies en de wet al is vastgelegd, maar ze gingen op zoek naar de dynamische kracht binnen de islam, die het mogelijk moest maken om een wezenlijke bijdrage te leveren aan de modernisering. De islamitische studentenvereniging HMI speelde daarbij een vitale rol, zeker in de periode dat Nurcholish Madjid voorzitter was (1966-1971). In deze periode vond er ook een proces van emancipatie van de islam plaats. Geleidelijk aan groeide het bewustzijn, dat men niet minder was dan de christenen, maar eigenlijk over dezelfde capaciteiten en kwaliteiten beschikte, die tot ontwikkeling gebracht dienden te worden. Via goed onderwijs, ziekenzorg, sociale activiteiten hebben de christenen in Indonesië een invloed gekregen, die veel groter is, dan men gezien hun klein aantal (ongev. 8%) zou mogen verwachten. Financiële steun

vanuit het buitenland zorgde ervoor, dat men interne structuren goed kon ontwikkelen. De islam heeft lang vanuit een minderwaardigheidscomplex aangekeken tegen deze activiteiten van het christendom, maar geleidelijk aan is het gevoel ontstaan, dat men tot hetzelfde in staat is. Naast officiële dialogen, georganiseerd door de regering, is er informeel overleg met elkaar. In West Java nemen moslims het initiatief om een open dialoog aan te gaan met christenen. Bij een bezoek in januari 1985 aan een islamitisch "seminarie" op het platteland van Midden-Java, een *pesantren* viel me op, dat verschillende stafmedewerkers van de *pesantren* goed op de hoogte waren van de ontwikkelingen binnen de christelijke bevrijdingstheologie. Duidelijke tekens van openheid voor de ontwikkeling binnen het christendom van moslimzijde!

De huidige situatie

Langzamerhand komt er echter een verandering. Met de verminderde dreiging van het communisme, krijgt een reeds lang bestaande, meer fundamentalistische stroming binnen de islam, die meer ruimte eist voor het werkelijk kunnen beleven van de islamitische wet, ook in Indonesië steeds meer invloed.

In 1974 is er na veel debatten een nationale huwelijkswet opgesteld. Deze wet liet het religieus gemengde huwelijk feitelijk nog ongeregeld. Sindsdien was het nog steeds mogelijk om huwelijken tussen moslims en christenen te sluiten, ook tussen een islamitische vrouw en een christelijke man. Maar steeds meer wordt duidelijk, dat het sinds het einde van de jaren '80 de algemene wettelijke praktijk wordt, dat men slechts kan trouwen volgens de godsdienstige wetten. Indien beide partners dezelfde godsdienst belijden is dat geen probleem, maar bij gemengde huwelijken levert dat steeds meer problemen op,

zeker als één van beide partijen islamiet is. Trouwen voor de burgerlijke stand, betekent in feite, dat men als afvallige beschouwd wordt. In feite is het dus bijna niet mogelijk om voor de burgerlijke stand te trouwen. In Indonesië moet men immers een godsdienst belijden, of minstens in God geloven. En als men zegt, dat men moslim is, deinst de burgerlijke stand terug voor het registreren van een gemengd huwelijk, omdat dat immers via de godsdienstige wet gesloten dient te worden. Ook de kwestie van het schooluniform is een duidelijk voorbeeld. Was het aanvankelijk op staatscholen min of meer gebruikelijk, dat iedereen eenzelfde uniform had, zonder sluiers en zonder lange rokken voor meisjes, uiteindelijk is er na veel debatten toestemming gegeven, dat islamitische meisjes voortaan met sluiers en lange rokken nationale scholen moge bezoeken. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van een tendens in de jaren '80 die men aanduidt met de term: *penghijawan*, het "groener worden" van Indonesië, naar de kleur groen die algemeen met de profeet Mohammed en met de islam verbonden wordt. Voor zijn zesde (her)verkiezing tot president in April 1993, heeft Soeharto in 1992, op de voet gevolgd door alle media, als goede moslim de bedevaart naar Mekka gemaakt. Sommige zagen dit als een poging ervoor te zorgen, dat zijn herverkiezing tot president niet in gevaar zou komen, omdat hij zich op deze manier verzekerd heeft

van de steun van de moslims, die bij monde van een vroegere minister van godsdienst (1978-1983), H. Alamasjah Ratu Perwiranegara dan ook uitdrukkelijk lieten weten, dat Soeharto hun kandidaat was!

Dit zijn voorbeelden die aangeven, dat men in Indonesië steeds moet proberen om de harmonische verhouding tussen de verschillende godsdienstige groeperingen, en tussen de progressieve en meer fundamentalistische stromingen binnen eenzelfde godsdienst in evenwicht te houden door de nodige concessies te doen. Op deze manier blijft Indonesië een multi-religieuze samenleving, waarin men het geloof in God als vanzelfsprekend ziet (wat niet wil zeggen, dat er niet over secularisatie gedacht en gesproken wordt, zoals in het denken van N. Madjid naar voren komt), maar waarin men wil vermijden, dat een bepaalde godsdienst verplichtend aan anderen wordt opgelegd. Men respecteert de keuze, die iemand in geweten gemaakt heeft. Dit proces vraagt natuurlijk de nodige diplomatie, het nodige wederzijdse respect. Men er alleen maar bewondering voor hebben, dat de regering er in slaagt dit evenwicht te handhaven. Zeker als men bedenkt, dat de overgrote meerderheid van de bevolking bestaat uit moslims. We geven hiernaast de cijfers afgeleid van de eerste officiële volkstelling in 1961 en de cijfers van nu (in miljoenen en procenten).

1961				
	aantal	%	aantal	%
islam	89.010.000	90,8	164.650.000	89,0
christendom	5.760.000	5,9	14.800.000	8,0
hindoeïsme	2.270.000	2,3	1.850.000	1,0
boeddhisme	240.000	0,3	930.000	0,5
overige gods-diensten	72.000	0,7	2.770.000	1,5
tot. bevolk.	98.000.000	100,0	185.000.000	100,0

Binnen deze natuurlijk erg summierschets van de godsdienstige ontwikkelingen in Indonesië, moet men het denken van Nurcholish Madjid plaatsen. Omdat hij probeert het traditionele geloofsverstaan te doorbreken en te zoeken naar een nieuwe, actieve, rol van de islam in het proces van modernisering van de samenleving, roept zijn manier van denken nogal wat reacties op. In het navolgende wil ik na een korte levensbeschrijving van Nurcholish Madjid een overzicht geven van de ontwikkeling van zijn denken. Dat is niet enkel van belang voor Indonesië, maar ook voor ons, hier in het Westen. Het beperkt zich niet enkel tot de islam, zijn visie is veel breder, omdat er voor elke godsdienst de uitdaging ligt te zoeken, welke positieve bijdrage ze kan leveren aan de opbouw van een moderne, neo-moderne of post-moderne (of welke term men ook wil gebruiken) samenleving. Deze kosmopolitische geleerde, die in het oosten én het westen studeerde en zich wel voorname-lijk, maar zeker niet uitsluitend richt tot zijn mede-gelovigen in de wereld van de islam, heeft ons allen wat te zeggen.

Dr. Nurcholish Madjid
Nurcholish Madjid werd geboren te Mojoanyar, Jombang, Oost Java, op 17 maart 1939 binnen een vrome islamitische familie, op het terrein van een islamitische "kloosterschool", een *pesantren*. Na de plaatselijke lagere school ('s morgens) en de godsdienstige basisschool (*madrasah*, 's-middags) ging hij voor zijn middelbare opleiding naar enkele *pesantren*, zoals gebruikelijk in vrome moslim-kringen. Als eerste ging hij naar Darul-'Ulum, in Rejoso te Jombang, dicht bij zijn ouderlijk huis. Deze *pesantren* heeft 3000 leerlingen op de middelbare school, waaronder 1/3 meisjes. Naast algemene vakken, wordt daar de meeste aandacht besteed aan gods-

dienstige vakken, waaronder een grondige kennis van het Arabisch en grote vertrouwdheid met de Koran. Iedere zich respecterende leerling kent grote gedeeltes, zo niet alles uit het hoofd! Vervolgens verhuisde hij naar de *pesantren* Darus-Salam Gontor, Ponorogo, Oost Java, algemeen beschouwd als een elite-school, met zeer strenge discipline en hoog niveau, waar hij in 1960 slaagde. Hij gaf er nog een jaar les voor hij naar Jakarta ging om zijn studies voort te zetten aan de islamitische Staatsuniversiteit, IAIN SyarifHidayatullah. Daar beëindigde hij in 1968 zijn studie aan de letterenfaculteit (Arabische literatuur en islamitische cultuur). Hij was actief in de studentenbeweging en werd voor twee periodes, 1966-1969 en 1969-1971, gekozen als voorzitter van de HMI, de islamitische Indonesische studentenvereniging. Dit is een positie van groot aanzien: niet minder dan vier van zijn voorgangers of opvolgers brachten het tot minister! Van 1967-1969 was hij president van de islamitische studentenbeweging in Zuid-Oost Azië. Van 1969-1971 was hij assistent secretaris generaal van de internationale federatie van islamitische studentenorganisaties. Hij doceerde op de IAIN van 1972-1974 en had de leiding van het islamitische tijdschrift *Mimbar*, te Jakarta, van 1971-1974. Samen met zijn kameraden richtte hij het Instituut voor Maatschappelijke Studies op en zat daar in de leiding tussen 1972-1976, zo ook het Instituut voor Islamitische Ethiek, Samanhudi, van 1974-1977. In 1976 nam hij gedurende 7 maanden deel aan een internationaal wetenschappelijk seminar over islam en sociale verandering, dat gehouden werd aan de Universiteit van Chicago in Amerika. Van 1978-1984 studeerde hij aan deze universiteit en rondde zijn studie af met een dissertatie, getiteld: *Ibn Taimiya over dogmatiek en filosofie: het probleem van de rede en de openbaring in de islam*. Vanaf

1978 is hij aangesteld als beleidsmedewerker van het nationaal sociaal-economisch instituut van het wetenschappelijk onderzoeksinstituut in Indonesië (LEKNAS/LIPI), vergelijkbaar met de Academie van Wetenschappen in Nederland. Vanaf 1985 tot nu doceert hij bovendien aan de IAIN in Jakarta. In 1991-1992 was hij gasthoogleraar aan de McGill Universiteit in Montréal, Canada. Hij heeft vele publikaties op zijn naam staan en geeft regelmatig toespraken, die de nodige stof doen opwaaien. Het is onmogelijk om heel zijn oeuvre te beschrijven in dit artikel, daarom geven we hier de hoofdlijnen in drie delen: a) zijn denken over modernisering van de islam vóór 1970, b) zijn geruchtmakende rede over secularisatie in 1970 en nadere ontwikkelingen, c) een rede over fundamentalisme, die hij in oktober 1992 gehouden heeft in Jakarta. Om zo dicht mogelijk bij deze originele denker te blijven, zullen we uitvoerige citaten in vertaling opnemen.

De rol van Nurcholis Madjid in moderniseringsproces Indonesië

Tussen medio 1967 en eind 1971 was er een wekelijkse discussiebijeenkomst van de *Lingkar Diskusi Limited Group*. De bijeenkomsten waren in het huis van initiatiefnemer, Prof. Dr. H. Abdul Mukti Aliin Yogyakarta. Een breed spectrum van godsdienstige, culturele en maatschappelijke problemen werd daar bekeken. De groep bestond naast de geëerde professor vooral uit oudere jaars studenten, waarvan Muhammad Dawam Rahardjo (economie), Djohan Effendi (islamitische theologie) en Ahmad Wahib (natuurwetenschappen). De groep was geen gesloten blok: vaak werden anderen ook uitgenodigd om een bijdrage aan de debatten te geven. De meesten van deze studenten waren ook actief in de grootste studentenvereniging van Indonesië, de *Himpunan Mahasiswa*

Islam, HMI. Nurcholis Madjid was gedurende twee perioden, van 1966-1972 landelijk voorzitter van de HMI. Hij werd de belangrijkste woordvoerder van de brede beweging om te komen tot vernieuwing, modernisering, een aangepaste vorm van 'secularisatie' binnen de Indonesische islam. De gesprekken daarover waren al vanaf het begin van de jaren zestig aan de gang onder veel studenten in Yogyakarta. Deze debatten liepen uit een nationale discussie door een rede die Madjid op 2 jan. 1970 hield bij gelegenheid van het breken van de vasten, *Idul Fitri*, onder de titel: *De noodzaak tot vernieuwing van het denken binnen de islam en het probleem van de integratie van de gemeenschap*. In deze rede lanceerde hij de leuze: *Islam JA! Een islamitische partij: NEE!* Ook sprak hij over modernisering en secularisatie. Op de inhoud daarvan zullen wij nader ingaan.

Dawam Rahardjo was inmiddels afgestudeerd en had een baan bij het Jakarta-filiaal van de Bank of America. In zijn huis ontstond een nieuwe discussiegroep, waar vele gewezen studenten uit Yogyakarta nu ook weer bijeenkwamen. Nurcholis Madjid en Djohan Effendi hoorden er bij de toonaangevende leiders van de moderniseringspartij. Tegen deze groep kwam ook het nodige verzet. H. Endang Saifuddin Anshari, een leeftijdsgenoot van Madjid, gaf al spoedig een bijtend commentaar en werkte dat later uit in een publicatie. Ook de ex-minister Prof. Dr. H.M. Rasjidi had zware kritiek op het denken van Nurcholis Madjid en de zijnen. Hij publiceerde in 1972 een boek om de ideeën van Madjid te weerleggen met de veelzeggende titel: *Correcties van de opvattingen van Madjid over secularisatie*. In de jaren daarna ging de discussie verder met steeds als hoofdthema: welke zijn de bijdragen die de islam kan geven aan de modernisering van Indonesië? In hoeverre moet de is-

lamitische gemeenschap zichzelf daarbij aanpassen? Ahmad Wahib kwam op 31 maart 1973 op tragische wijze door een verkeersongeluk om het leven. Zijn dagboek over de roerige periode 1967-1972 werd in 1981 uitgegeven als zijn geestelijk testament. Daardoor laaide in het begin van de jaren tachtig de hele discussie nog weer op. De nationale raad van islamgeleerden, *Majelis Ulama Indonesia* veroordeelde het boek in 1983 zelfs als niet-islamitisch. Uit het dagboek bleek duidelijk, dat Ahmad Wahib een van de eerste denkers is geweest, die gedachten formuleerde over de vernieuwing binnen de islam. Er bleek ook duidelijk uit, dat contacten met christenen een belangrijke rol speelden in dit hele proces. Maar de belangrijkste woordvoerder werd uiteindelijk toch Nurcholis Madjid. Daarom wordt hier dieper ingegaan op zijn denkbeelden, die vóór de geruchtmakende speech van 2 januari 1970 nog tamelijk gematigd waren. Op die laatste datum bracht hij ze nogal ongenueanceerd en zelfs choquerend naar voren. Madjid had eigenlijk verwacht dat hij zijn toespraak zou houden op een min of meer besloten bijeenkomst van de leiders van de HMI. Na afloop bleken er toch meer toehoorders te zijn geweest. Zijn rede werd al vrij snel afgedrukt in de krant *Indonesia Raya* van de progressieve journalist Mochtar Lubis. Deze en Rosihan Anwar waren in die tijd de journalisten, die in hun dagbladen het krachtigste schreven over modernisering. Als Nurcholis Madjid van te voren had geweten, dat zijn toespraak zo'n grote verspreiding zou vinden, zou hij een en ander zeker minder scherp hebben geformuleerd.

Nurcholis Madjid over modernisering vóór 1970

Voor Madjid is modernisering bijna identiek met rationalisering. Dankzij de rationalisering via wetenschap en tech-

niek is de mens in staat om verouderde niet-rationele denk- en handelpatronen te vervangen door rationele. Modernisering is een absolute verplichting voor een moslim. Het betekent denken en werken overeenkomstig de natuurwetten, door het ontdekken van relatieve waarheden op weg gezet worden naar de absolute waarheid, God. Dit relativisme maakt een proces van voortdurende vooruitgang mogelijk bij de mens, een proces dat in harmonie is met het innerlijk van de mens, die zoekt naar de Waarheid. Moderniteit in zijn diepere betekenis is de menselijke benadering van het Absolute (God). Het brengt de gelovige mens dichterbij tot God en ontwikkelt in de mens een bewustzijn van God en een vrees voor God. Vanuit dit idee verwerpt Madjid het opkomende denken over secularisme in de Nieuwe Orde van Suharto (na 1966). Voor hem kan er geen scheiding zijn tussen 'kerk en staat', want dat impliceert dat God niet het recht heeft om wereldse zaken te besturen. In het secularisme denkt de mens, dat hij met zijn verstand alle zaken zelf kan oplossen en via dat verstand de Waarheid kan ontdekken. Maar de mens kan slechts relatieve waarheid ontdekken. Om objectieve waarheden te ontdekken over niet-materiële zaken heeft de mens een transcendent kennisbron nodig. Indonesische modernisatie, feitelijk gedefinieerd, is: *rationalisering, steunend op morele dimensies, die voortkomen uit het basisprincipe van het geloof in de Ene, Almachtige God (het eerste beginsel van de Pancasila*. Dit betekent een afwijzing van verwestering en daarmee samenhangende denksystemen als westers rationalisme, liberalisme en humanisme, omdat die in wezen gebaseerd zijn op het secularisme. Het betekent tevens een reactie op het koloniale systeem, de Nederlandse politiek ten opzichte van de islam, zoals die gepropageerd werd door Christiaan Snouck Hurgronje, die de

westerse cultuur als de redding zag voor Indonesië, de Nederlandse cultuur als de bevrijder van de enge bepalingen van het islamitische systeem. In die koloniale tijd werd met arrogantie en een gevoel van superioriteit immers minachtend gedaan over alles wat met de islam te maken had. In het zoeken naar een nationale identiteit moet deze invloed van buitenaf geweerd worden. Men moet weer gaan leven vanuit een ideologie, die gebaseerd is op oorspronkelijk Indonesische geloofsovertuigingen, ideeën en levenshoudingen. Om dit ook op politiek gebied vruchtbaar te maken, is het nodig, dat er bij moslims een integratie tot stand komt tussen het geloofwaaraan zij hun normatieve waarden ontleen, en de wetenschap, van waaruit praktische richtlijnen voor het leven gegeven worden. De politieke partijen zullen daarbij rekening moeten houden met de inbreng van de jongeren, die straks de dragers van de gemeenschap zullen zijn. De jongeren op hun beurt moeten de moed hebben om de traditionele leer te herformuleren, zodat die weer aansluit op de realiteit van het leven. Het is duidelijk in het voorafgaande, dat godsdienst en staat niet gescheiden kunnen worden en dat secularisme volkomen verworpen wordt. Reagerend op een artikel van Rosihan Anwar stelde Madjid in een artikel in het liberaal-katholieke(!)

dagblad Kompas (april en mei 1968), dat modernisatie natuurlijk een onvermijdelijke noodzaak is. Maar uiteindelijk mag het nooit het secularisme zijn. Modernisering moet geschieden vanuit het besef dat er één God is. Dat uitgangspunt moet het hele leven doordringen. Door het secularisme is in het westen het evenwicht tussen spirituele en materiële zaken verstoord. De enige oplossing is: terug naar God. Om te komen tot modernisering, tot karaktervorming en opbouw van het land is godsdienst een wezenlijke noodzaak. Spirituele en materiële ontwikkeling mag men niet van elkaar scheiden, die moeten heel nauw samengaan. De bedoeling van de modernisering is, mensen te laten komen tot innerlijk en uiterlijk geluk, een rechtvaardige en welvarende samenleving, door God beschermd, op voorwaarde dat leiders en participanten in de samenleving godvruchtige mensen zijn.

1970: pleidooi voor eigenzinnige opvatting van secularisatie

In zijn toespraak van 2 jan. 1970 kwam Madjid plots met een nieuwe, verdergaande visie, die de nodige beroering wekte. Wij willen hem hier in zijn eigen woordkeus laten horen:

“In het verleden zijn er al vaker pogingen gedaan tot vernieuwing binnen de

islamitische gemeenschap. Het beperkte zich dan echter tot een deel van de gemeenschap, terwijl een ander deel er tegen in verzet kwam, zodat er geen integratie van de vernieuwing in heel de gemeenschap plaatsvond. De geschiedenis laat zien, dat iets dergelijks al verschillende malen gebeurd is. We zien het verschijnsel, dat de islam als godsdienst in Indonesië overal groeit en steeds meer aanhangers krijgt. Maar dat is slechts een sociale aanpassing, omdat de laatste ontwikkeling in ons land de nederlaag van de communisten betekende [na de mislukte coup in 1965] en mogelijk een overwinning van de islam leek te zijn? De mensen lijken echter helemaal niet aangetrokken te worden door islamitische partijen. Dit blijkt in de slogan: islam ja, islamitische partij, nee! Dit betekent dat men niet aangetrokken wordt door de ideeën van de politieke partijen, dat ze hun dynamiek verloren hebben. Ze hebben geen positief en sympathiek image, integendeel.

"Kwaliteit is belangrijker dan kwantiteit. Bij de islamitische gemeenschap lijkt het tegendeel waar te zijn, men hecht meer belang aan het aantal, dan aan de kwaliteit, meer aan het statische, de eenheid, dan aan het dynamische, het uitwisselen van verschillende gedachten. Als we besluiten om binnen de gemeenschap te komen tot een vernieuwing, moeten we onze traditionele denkbeelden overboordzetten en naar de toekomst kijken. Hopelijk kan een kwalitatief kleine groep, die zoekt naar nieuwe waarden, de hele gemeenschap in beweging brengen en richten op de toekomst. Hiervoor is een proces van liberalisatie nodig. Dat hangt nauw samen met andere processen.

"Met *secularisatie* wordt geen secularisme bedoeld, want dat is een gesloten ideologie, die bijna functioneert als een nieuwe religie. Het gaat ons om een 'bevrijdingsbeweging'. Dat is nodig omdat

men binnen de islamitische gemeenschap niet meer in staat is om het onderscheid te maken tussen de eeuwige en de tijdelijke waarden. Soms draait men het om en worden alle waarden als eeuwige waarden gezien. Het gevolg is, dat islam gelijkgesteld wordt met traditie en een islamiet met een traditionalist. Daardoor is men niet meer in staat om een antwoord te geven op de ontwikkeling van het denken in de huidige wereld. De bedoeling van de verandering is niet om van islamieten seculiere mensen te maken, maar het is de bedoeling om waarden, die een wezenlijk werelds karakter hebben, *als werelds te beschouwen* en de islamitische gemeenschap te verlossen van het verlangen om ze als eeuwige waarden te beschouwen.

"Verder wordt met secularisatie bedoeld, dat de mens meer standvastig zijn taak als plaatsvervanger (*khalifah*) van God op aarde moet vervullen. Die functie geeft de mens de vrijheid om zelf de wegen te zoeken om het leven op aarde te verbeteren en tegelijkertijd rechtvaardigt die functie, dat de mens verantwoording moet afleggen van zijn daden aan God. Dit geeft de mens dus ruimte om creatief te handelen. Geloof in God betekent, dat men het idee van transcendentie alleen op God toepast en alles wat met de wereld te maken heeft 'desacraliseert'. Secularisatie krijgt dus een concrete betekenis, te weten desacralisatie van alles, behalve zaken die werkelijk goddelijk of transcendent van aard zijn, dat is dus deze wereld. Dit proces van desacralisatie heeft dus betrekking op alle wereldse objecten, zowel materiële als morele. De uitspraak van Iqbal: "Islam is Bolsjewisme plus God", betekent dus, dat de islamitische visie op de wereld en haar problemen hetzelfde kan zijn als van communisten (realistisch), maar de Koran voegt er evenwel aan toe, dat er iets is, dat Transcendent is, te weten God."

Intellectuele vrijheid

“Als men nieuwe ideeën lanceert, kunnen die aanvankelijk als verkeerd beschouwd worden en pas later kan de juistheid ervan blijken. Bovendien kunnen meningsverschillen een dieper onderzoek stimuleren. Het is niet voor niets, dat de Profeet meningsverschillen beschouwde als een teken van Gods genade. We moeten niet bang zijn voor het gebruik van termen als socialisme en democratie. In de Koran komt immers naar voren, dat de islam op moet komen voor sociale gerechtigheid en de armen en onderdrukten moet beschermen. Omdat de islamitische gemeenschap niet klaar was om initiatieven te ontplooiën op het gebied van sociale ontwikkeling, hebben anderen dat ter hand genomen en werd de islam uitgesloten. Gebrek aan vrijheid van meningsuiting, het niet kunnen onderscheiden van eeuwige en tijdelijke waarden en een denkstelsel met te veel taboes en à priori's, veroorzaakten deze zwakte van de islamitische gemeenschap.”

Idee van vooruitgang en openheid

“Het idee van vooruitgang is gebaseerd op de leer, dat de mens in wezen goed en heilig is, en gerechtigheid en vooruitgang liefheeft. Hij mag dus vertrouwen op de toekomst, zoals die in de loop der geschiedenis plaatsvindt en hoeft niet bang te zijn voor veranderingen, die voortdurend gebeuren in de menselijke wereld. Men moet dus een open mentale houding hebben, open staan voor wereldse waarden en die willen ontvangen, waar ze ook maar vandaan komen, als ze maar waarachtig zijn. Het is moeilijk te accepteren, dat de islamitische gemeenschap juist nu een gesloten karakter heeft, terwijl het heilige boek hen juist duidelijk maakt, dat ze naar nieuwe ideeën moeten luisteren en de beste moeten volgen. Er is een 'liberale' vernieuwingsgroep nodig. Er zijn wel vernieuwingsbewegingen

geweest in Indonesië, zoals de Muhammadiyah, maar die functioneren niet langer als vernieuwend, omdat ze [sinds de stichting in 1912!] hun dynamische en progressieve karakter hebben verloren. Organisaties die het karakter droegen van een traditionele contra-reformatie, zoals de Nahdlatul Ulama, [opgericht in 1926] hebben wel enkele ideeën overgenomen, noodgedwongen, van de vernieuwers, maar die verandering is niet veelbelovend. Daarom moet er een nieuwe liberale beweging voor vernieuwing van de islam komen. De term liberaal impliceert, dat deze beweging niet traditioneel en niet sektarisch is. Islamitische waarden hebben een dynamisch en geen statisch karakter. Naast waarden die betrekking hebben op de basis van het geloof (waarvan het belangrijkste is het geloof in God), op de grondslagen van de eredienst, en enkele zeer principiële maatschappelijke waarden, die onveranderlijk lijken te zijn, geeft de islam geen definitieve voorschriften die betrekking hebben op wereldse activiteiten. Deze waarden zijn culturele waarden die voortdurend ontwikkeld moeten worden volgens de wetten van verandering en ontwikkeling. Deze waarden zijn islamitisch, wanneer ze in wezen niet tegenstrijdig zijn met het geloof en de godsvrucht en naar menselijke maatstaven gemeten goed zijn voor de ontwikkeling. De strijd om het lot van de mensheid te verbeteren is geen monopolie van de islamitische gemeenschap, maar ieder mens met gezond verstand is geroepen om daaraan deel te nemen. Wij moeten nu leren om die gedachten zo goed mogelijk te gebruiken volgens islamitische maatstaven en ons vervolgens inspannen voor die ontwikkeling met een gezamenlijk realisme en een gezamenlijke verdieping van het denken. Dit is de wezenlijke betekenis van de *idjtihad*, [zijn uiterste best doen om op eigen kracht een

geloofsverstaan te bereiken KDJJ of de vernieuwing die wij voorstaan. Deze vernieuwing moet een continu proces worden van originele ideeën, gebaseerd op sociale en historische verschijnselen, waarin steeds gezocht wordt naar wat goed en fout is. Dit proces kan alleen maar slagen als er sterke organisaties zijn voor wetenschappelijk onderzoek, met goede methodes om welke situatie dan ook te analyseren en een juist zicht te geven op ontwikkelingen, die zorgen voor menselijke vooruitgang. Hiertoe moet gelegenheid geboden worden door nieuwe ontmoetingen op alle terreinen, zowel op sociaal gebied als op het gebied van de natuur. Voor deze taak van vernieuwing moeten de intellectuelen het voortouw nemen, in het bijzonder de leden van de islamitische studentenorganisaties, zonder voorbij te gaan aan andere 'liberale' elementen van elke islamitische groep die er is. Met Gods hulp en onder zijn leiding."

Reacties op/verdere ontwikkeling van deze ideeën van N.Madjid

Ondanks veel kritiek heeft deze rede uit 1970 ertoe geleid, dat er binnen de islamitische gemeenschap openheid kwam om te gaan denken over en werken aan de verbetering van de sociale situatie in Indonesië, in samenwerking met mensen van andere godsdienstige groeperingen. Deze zachte strijdkreet tot openheid en verdraagzaamheid klinkt natuurlijk veel moeilijker dan de simpele wens "tot terugkeer naar de eerste tijd van de islam". Madjid geeft vooral nogal abstracte richtlijnen, die door militante fundamentalisten als nogal vage en vooral gevaarlijke beginselen worden beschouwd. Met deze algemene waarden van Madjid vallen ook niet meteen concrete problemen als armoede, corruptie en gebrek aan democratie aan te pakken. Dat is misschien wel de reden, waarom deze kleine groep studenten, die in het

begin van de jaren '70 een radicale kritiek op het geloofsdenken lanceerde, binnen de eigen HMI, de grote en massale islamitische studentenorganisatie, en daarbuiten voornamelijk kritiek hebben ontmoet. De kernwaarden van de islamitische geloofsleer, de belangrijke verplichtingen omtrent gebed, vasten, rituele reinheid en huwelijk staan niet ter discussie. Zoals we in de inleiding al hebben gezien, kende Indonesië vooral in de laatste tien jaar een langzaam proces van "vergroening", een duidelijker aanwezigheid van de uitgesproken islamitische tradities in het openbare leven. Ideeën als die van Madjid en de kleine groep intellectuelen rondom hem, bleven duidelijk beperkt tot een groep intellectuelen in stedelijke kringen. Daarnaast had Madjid evenwel ook een aantal belangrijke sympathisanten in politieke kringen, die zijn aanvallen op het fundamentalisme en zijn pleidooi voor een liberale islam beschouwden als een probaat middel tegen mogelijke ontwikkelingen, zoals die zich elders in de islamitische wereld hebben voorgedaan. Daarom heeft Madjid de laatste twintig jaar zijn ideeën verder kunnen ontwikkelen.

Secularisatie

Een van de felste punten van kritiek was natuurlijk zijn positieve opvatting over secularisatie, voor een groot deel ontleend aan het boek *De Stad van de Mens* van de Amerikaanse theoloog Harvey Cox. Op 2 april 1970 gaf Madjid een interview, waarin hij dit nog nader toelichtte:

"Men moet niet geloven op conventionele wijze, omdat het zo overgeleverd wordt, maar het moet op gevoelsniveau liggen, dieper en innerlijker. Bovendien moet geloofsoverdracht gericht zijn op de wereld. Secularisatie is een noodzaak. Het betekent de bevrijding van godsdienstige betutteling en het voordeel

trekken uit de wetenschap. *Saeculum* betekent nl. "deze tijd", deze wereld. Iedereen moet daarin willen staan en mee willen werken via secularisatie aan deze ontwikkeling. Dit staat lijnrecht tegenover het secularisme, want dat is een ideologie die zich louter richt op het wereldse en zo de mens in de tirannie van een "-isme" trekt, hem zijn menselijk verstand en vrije wil ontnemt. Bijbel en Koran moeten niet letterlijk genomen worden, maar als ideeën, die opgepakt moeten worden om zo de betekenis van de werkelijkheid te ontdekken. Feitelijk gebeurt dat in de islam al lang. Toch schrikken veel mensen, als men dat zo zegt, omdat men te weinig wetenschappelijk onderlegt is."

Op een conferentie van de studentenvereniging HMI in 1971, werkte hij dit verder uit:

"De islam moet meer gaan deelnemen aan de ontwikkeling en de modernisering en niet enkel van buitenaf oordelen. Daarom moet de HMI een organisatie worden, die kwaliteit herbergt en zo een plaats wordt voor kadervorming binnen de islamitische gemeenschap met het oog op dat moderniseringsproces. Ook moet het image van de islam in Indonesië vernieuwd worden. Islamitische partijen moeten zich o.a. meer gaan bezighouden met 'wereldse zaken' als sociale gerechtigheid. In de Koran is daar voldoende stof voor te vinden. Bovendien zijn ook andere groeperingen, zoals christenen en socialisten daar mee bezig. Het gaat uiteindelijk om het belang van de Indonesische gemeenschap. Godsdienst kan soms een rem zijn voor die ontwikkeling. Vanuit het idee van vernieuwing moet men de religieuze principes gaan bekijken om zo vanuit de godsdienst het proces van vooruitgang te kunnen ondersteunen."

Als men het begrip sociale gerechtigheid verder gaat invullen, komt men daarin volgens Madjid twee dimensies tegen: "..

het supra-rationele geloofsleven en het menselijk leven in deze wereld. Die twee moeten met elkaar in evenwicht zijn. De islam moet zorgen voor heil in deze wereld. God heeft ons de 'wereldse goederen' toevertrouwd om er een 'heils'-situatie mee te creëren. Binnen de islam is sociale gerechtigheid een belangrijk begrip, dat in de islamitische gemeenschap in Indonesië nog maar zwak naar voren komt. Door het onderscheid tussen de godsdienst als privé-zaak en de samenlevingsopbouw als een rationeel proces, worden ruime mogelijkheden geschapen voor mensen van verschillende godsdiensten om met wie dan ook de sociale situatie te verbeteren. Moslims kunnen dus feitelijk met iedereen samenwerken aan sociale gerechtigheid."

Tegen fundamentalisme

In de jaren 1978-1984 voltooide Madjid zijn islam-studies aan de universiteit van Chicago bij de bekende Pakistaanse hervormer Prof. Fazlur Rahman. Vrijwel onmiddellijk na zijn terugkeer wist hij wel weer door allerlei uitspraken in de belangstelling te komen. De liberaal-katholieke krant Kompas, in oplage de grootste nationale krant van Indonesië en vooral gelezen door de politieke en intellectuele elite, ook van moslimzijde, gaf hem in 1985 een interview van drie top-journalisten. Het interview kreeg twee pagina's. Mede daardoor werd hij vrijwel meteen weer de spil van de groep die met de algemene term "vernieuwers" wordt aangeduid. De toenmalige minister van godsdienstzaken H. Munawir Sjadzali MA werd ook als een belangrijke exponent gezien van deze pleitbezorgers van een progressieve islam. Vooral door het groeien van kleine fundamentalistische cellen in de grote steden en bij de belangrijkste universiteiten, lijkt het erop, alsof ook in Indonesië een tegenstelling tussen fundamentalisten en liberalen kan ontstaan. Bij zo'n

tegenstelling hebben de fundamentalisten met hun duidelijke boodschap van "terugkeer naar de oude waarden" en afkeer van moderniteit, westen en neokolonialisme een aantrekkingskracht voor jongeren en armen. Tot nu toe hebben de "vernieuwers" rond Madjid en Sjadzali evenwel deze tegenstelling niet op de spits gedreven. Enerzijds kan iemand als Madjid zich in orthodox islamitisch milieu uitstekend voordoen. Zijn kennis van het Arabisch, van de koran en de andere basisteksten van de islamitische traditie is fenomenaal. Hij kan het ene Koranvers na het andere in vlekkeloos en melodieuze Arabisch citeren en dat geeft hem bij openbare debatten vaak een voorsprong op zijn meer traditionele kritikasters, die vrijwel nooit zo'n grondige klassieke opleiding hebben gehad. Zijn Amerikaanse dissertatie ging bovendien over Ibn Taimiya, een middeleeuws scholastiek theoloog, die vaak door de fundamentalisten als hun grote voorganger wordt beschouwd. Door zijn diepgaande studie van deze theoloog kan Madjid met gezag daarover een heel wat genuanceerder mening naar voren schuiven. Daarnaast spreekt en schrijft Madjid vrijwel nooit rechtstreeks tegen islamitisch fundamentalisme. Hij haalt graag herinneringen op aan zijn Amerikaanse studietijd en geeft dan veel kritiek weer, die er in dat land is op de TV-domeines, hun fundamentalistische boodschap, hun bekrompen, geldverslindende boodschap en de corruptiegevallen. Het sektarische karakter van veel Amerikaans fundamentalisme, dat zelfs uitliep op dodelijke incidenten als bij Waco, wordt breed uitgemeten. Zelfs een groot deel van de tot fundamentalisme geneigde jongeren horen graag over die excessen van het fundamentalisme in dat grote moderne land! Zij gaan dan zover met Madjid mee dat, als hij de overgang maakt naar islamitisch fundamentalisme, zij eigen-

lijk zijn gedachtengang moeten blijven volgen. Dit is min of meer de strategie die hij de laatste jaren volgt en die magistraal is verwoord in een geruchtmakende rede, die hij op 21 oktober 1992 heeft gehouden.

De gevaren van religie

Het Cultureel Centrum Jakarta, *Taman Ismail Marzuki*, een bruisende instelling, waar veel experimenteel theater, muziek e.d. plaats vindt, organiseert ook regelmatig discussies over religieuze zaken. 21 oktober 1992 werd Nurcholis Madjid uitgenodigd om een inventarisatie te houden van *20 jaar vernieuwing van islamitisch denken*. De datum was gekozen, omdat Madjid in oktober 1972 ook een belangrijke rede had gehouden in het centrum. Opvallend hierbij is, dat een en ander in Indonesië vooral mondeling gebeurt: het zijn niet de publikaties, artikelen of boeken, die de algemene aandacht trekken. De media van radio en TV spelen ook geen belangrijke rol: het zijn de gebeurtenissen zelf, de rechtstreekse ontmoetingen met de hoofdrolspelers. Een belangrijk dichter kan gemakkelijk een publiek van 2000 mensen trekken in de *Taman Ismail Marzuki*. Madjid trok er 5000! Zijn onderwerp was aangekondigd als een inventarisatie van de laatste 20 jaar vernieuwing van islamitisch religieus denken, maar in feite pakte hij vooral nieuwe problemen aan. De titel van de lezing, zoals die gepubliceerd werd is dan ook: *Enkele overwegingen over religieus leven voor de komende generatie*. Evenmin als in de titel beperkte Madjid zich in de hele voordracht tot de islam. In de gedrukte tekst van 21 bladzijden komt het woord islam pas op de negende pagina voor. De Koran, God, godsdienstige waarden en begrippen, die komen eerder aan bod dan de georganiseerde religie. Madjid start met te constateren dat het goed lijkt te gaan met religie: het com-

munisme is gevallen, in westerse landen zien we allerlei sekten en fundamentalistische groepen opkomen en grote aanhang krijgen, vooral in het zuidelijk deel van de Verenigde Staten. Madjid gaat uit van een nogal "horizontale" definitie als "het goede doen voor de mensheid" en niet zozeer het eren of dienen van God (naar de hadits van de profeet: "Wij hebben de geesten en mensen alleen geschapen om ons te dienen.") Bij alle goede berichten over de bloei van religie is er toch ook wel een voorbehoud te maken. Er is veel ongezonde religie en met name fundamentalisme. Als aanknopingspunt begint Madjid dan met een in Londen in 1992 verschenen boek van de journalist A.N. Wilson, *Against Religion: Why we should Try to live without it*. "Op zich is dit boek niet geschikt voor Indonesië, maar het is goed om het als vergelijkingsmateriaal te gebruiken. Het begint met een felle aanval op de godsdienst. Er wordt onder meer gesteld, dat in de bijbel staat, dat geld de oorzaak is van alle kwaad. Maar we kunnen net zo goed zeggen dat de 'liefde tot God' die oorzaak is. Godsdienst is nog veel gevaarlijker dan opium (denk aan Marx), omdat zij mensen aanspoort elkaar te onderdrukken en het haten. Gelovigen claimen namelijk, dat zij zelf alleen de waarheid in pacht hebben en daarom boven anderen staan."

"Hoe kan zo'n pessimisme als van Wilson ontstaan en waarom duikt het nu juist op, op het moment dat de ondergang van het Sovjet-communisme de vitaliteit van de godsdienst laat zien? Bij een bijeenkomst over godsdienstig pluralisme werd me eens gevraagd, waarom ik zo'n uitgesproken negatief citaat als dat van Wilson gebruikte. Ik heb dit aangehaald, om te laten zien dat binnen de kring van godsdienstige aanhangers dergelijke negatieve reacties, die veel schade berokkenen, altijd voor kunnen komen. Het betreft hier de onjuist wijze,

waarop godsdienst in praktijk gebracht wordt, de godsdienst zelf is niet verkeerd, stelt men dan. Maar kritische mensen vragen zich dan af, waarom de godsdiensten hun belijders dan niet zodanig beïnvloeden, dat ze die op de juiste manier in praktijk brengen. Vóór het industriële tijdperk vonden er vele oorlogen plaats op godsdienstig gebied, daarna vooral vanwege geld en grondgebied. Voor ons is een godsdienstige oorlog bepaald niet beter dan een om geld of grondgebied. Dat wordt dan wel een gezegd door strijdende partijen, die tot een bepaalde godsdienstige groepering behoren. Voor buitenstaanders lijkt het er dan meer op, dat er oorlog gevoerd wordt op basis van onjuiste godsdienstige argumenten. Mensen die menen de waarheid in pacht te hebben bestrijden diegenen, die in hun ogen dwalen. Voor diegenen, die ervan overtuigd zijn, dat ze voor de waarheid strijden, is er niets eenvoudiger denkbaar dan als martelaar te sneuvelen in de strijd. Voor mensen zonder godsdienst heeft het er echter meer van weg, dat twee dwaalleren elkaar willen vernietigen. Dit is het grote dilemma van Wilson. Godsdienst spoort mensen aan om deugdzzaam te leven en hoe dieper men overtuigd is van godsdienst, hoe beter. Toch rechtvaardigen juist deze 'goede mensen' zichzelf meer en meer om niet tolerant te zijn ten opzichte van mensen met een andere overtuiging en menen soms zelfs, dat ze het recht hebben om deze mensen te onderdrukken."

"Alom op de wereld zijn momenteel godsdienstig gekleurde conflicten aan de gang. Hoewel godsdienst niet de enige factor is, spelen godsdienstige overgangen toch een belangrijke rol".

Spiritualiteit: Ja! Geïstitutionaliseerde godsdienst: Nee!

"Twee futurologen, John Naisbitt en Patricia Aburdene lanceerden de slogan:

"Spirituality Yes! Organized religion: No!" Het is voor ons moeilijk, ja zelfs onmogelijk, om de juistheid van deze leus te onderschrijven. Toch is het goed erover na te denken. Einstein en ver voor hem, Thomas Jefferson, hadden ook een dergelijke visie. Jefferson geloofde in God (Deïsme), in de uniciteit van God (Unitarianisme) en in de universele waarheid, zonder zich verbonden te voelen met welke godsdienst dan ook. Jefferson voorspelde zelfs, dat binnen 200 jaar alle formele godsdiensten verdwenen zouden zijn. Dit spiritualisme staat dan wel in de Amerikaanse Verklaring van Onafhankelijkheid (1776), die immers door Jefferson is opgesteld, maar zijn voorspelling over het verdwijnen van de gevestigde godsdiensten is niet uitgekomen. Integendeel, de gevestigde godsdienst komt op dit moment weer heel sterk opzetten."

De opmars van sekten en het godsdienstig fundamentalisme

"Een sekte is meestal geconcentreerd rond een begaafde, krachtige persoonlijkheid, die aantrekkingskracht heeft en via zijn oratorische gaven de mensen heil en geluk belooft. Denk maar aan de Hare Krishna, New Age, Scientology Church, Getuigen van Jehova, Bhagwan Sri Rajneesh. De tirannie van de sekten is een sociaal verschijnsel, dat samenhangt met de eenzaamheid, het vervagen van de vaste structuren en het failliet van de geldende waarden in de moderne, industriële samenleving. Men leeft vervreemd van zichzelf. Erich Fromm heeft dat als psycho-analyticus duidelijk aangetoond. De vervreemding is volgens hem bijna totaal, grijpt op alle terreinen van het leven om zich heen in de huidige moderne samenleving. De mens heeft machines geschapen, die zijn eigen begripsvermogen te boven gaan, een 'gouden kalf', dat hen uit Egypte bevrijd zou hebben. Deze vervreemding is er oorzaak van, dat

mensen zich aangetrokken voelen tot sekten. Eenzaamheid stimuleert het verlangen naar een diepe, warme verbondenheid. Bij fundamentalistische sekten en groeperingen lijkt het erop, alsof men mensen, die eenzaam zijn, bij elkaar brengt. Maar er gebeurt meer. De sekten bieden een structuur aan, waaraan immers behoefte bestaat. Er zijn duidelijke gedragsregels, een sterke discipline, die soms zover gaat, dat men zich laat folteren, gedwongen werk verricht en voor zichzelf kooien en gevangnissen maakt."

De middelen om sekten en fundamentalisme het hoofd te bieden

"Hoewel de situatie in Indonesië anders is dan in Amerika, is het sociaal-psychologisch verschijnsel van eenzaamheid en vervreemding ook hier steeds meer aanwezig als gevolg van de snelle sociale veranderingen en het feit, dat door wereldwijde informatie en transport de hele wereld een sociale verandering, een globalisatie, ondergaat. Dit kan een ernstige crisis veroorzaken. Volgens sociologen is de nivellering op gebied van onderwijs, ontwikkeling en inkomen de factor die sociale vooroordelen zoveel mogelijk wegneemt. Juist vooroordelen op sociaal gebied zorgen voor veel onrust. In Indonesië is, in tegenstelling tot Amerika, nog niet zo ver met de nivellering. De verdeling van informatie, inkomen, kansen op allerlei gebieden worden bepaald door ongelijkheid en verschil. In ons land is de crisis in feite dus veel heviger dan in Amerika. Deze uit zich in verschillende vormen, zoals gewapend verzet, waar wij hier niet verder op ingaan. Een andere vorm is het verschijnsel van sekten en fundamentalisme."

"De mens verlangt geluk, liefde, waarheid, gerechtigheid. Kan dat verlangen vervuld worden? Het lijkt erop, dat de mens een instinct bezit voor godsdienst, in welke vorm dan ook. Het probleem is

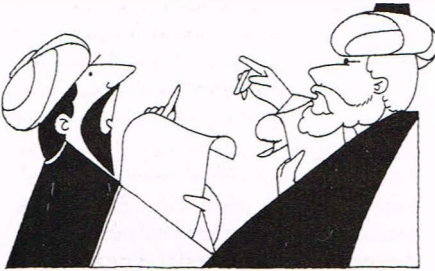
dus niet om mensen te stimuleren een godsdienst te gaan belijden, maar een zodanige vorm van godsdienst te beleven en te practiseren, dat de menselijke waarden zelf ontwikkeld kunnen worden, zodat de specifieke menselijke eigenschappen kunnen ontluiken. Als iemand zich binnen een godsdienst totaal onderwerpt aan een medemens, die hem vervreemdt van zichzelf, dan is dat niet menselijk meer, zelfs als hij meent dat hij zo God aanbidt. Als voor de mens het object van zijn devotie bestaat uit hetzelfde vergankelijke wezen, dat hijzelf is, of andere natuurelementen, dan is het gevolg daarvan stellig, dat de betreffende mens geestelijk gekerkerd wordt. Of anders gezegd, die mens wordt beroofd van zijn vrijheid, de kern van zijn waardigheid als hoogste schepsel. De heilige schrift, de koran, maakt duidelijk dat God zijn bode gezonden heeft met de opdracht zijn gemeenschap op te roepen enkel God te aanbidden en het tirannieke systeem, dat de mens van zijn vrijheid berooft, *thaghut*, te verlaten."

"Elke op profeten en apostelen gebaseerde godsdienst, heeft dezelfde kern in de geloofsleer: de Enige, Almachtige Goddelijkheid en de strijd tegen de tirannieke krachten. Dit is het raakpunt van alle heilige Schriften. Men moet dus enkel en alleen God aanbidden en men mag onder geen enkele voorwaarde zijn medemens tot heer verheffen. Wij moeten ons dus bevrijden van de machten, die ons willen binden en ons geestelijk leven in handen willen nemen. In de geloofsbelijdenis wordt dat duidelijk geformuleerd: Er is geen God ('ik verklaar dat ik vrij ben van banden met valse geloofs-overtuigingen') dan God alleen ('de zuivere monotheïstische God'). Dit is pas echte "theologie van de bevrijding". Bevrijding geschiedt pas, als men de betekenis van deze zin uit de geloofsbelijdenis diep in zijn leven ervaart."

Raakpunten tussen bijbel en koran
"Zowel in de koran als in de bijbel wordt benadrukt, dat de mens als individu tot die geestelijke zelf-bevrijding moet komen, los van de invloed van de meest nabije verwanten. Hier kan men Mt. 10:34-37 lezen, *Denkt niet, dat ik vrede ben komen brengen op aarde. Ik ben geen vrede komen brengen maar het zwaard. Tweedracht ben ik komen brengen tussen een man en zijn vader, tussen dochter en moeder, schoondochter en schoonmoeder; en iemand huisgenoten zullen zijn vijanden zijn.* Dit is verwant aan Sura At-Tawba 9:24, *Zeg: Indien uw vaders en uw zoons en uw broeders en uw echtgenoten en uw stamgenoten en bezittingen die gij verworven hebt en koophandel waarvan gij mistukking vreest en woningen die u behagen u liever zijn dan God en Zijn boodschapper en beijvering op Zijn weg wacht dan af totdat God met Zijn beschikking komt. Maar God leidt niet recht de kwaadbedrijvers.* Men moet God boven alles beminnen. Dit betekent natuurlijk niet, dat men zijn naasten moet verwaarlozen, integendeel. Uit andere teksten uit koran en bijbel blijkt dat men zorg moet dragen voor elkaar, bijv. via de *zakat*. Om de echte waarheid en echte liefde te bereiken, moet iemand toch ervaren, dat hij geestelijk vrij is, onafhankelijk van zijn omgeving."

"Deze overeenkomst tussen bijbel en koran hoeft ons niet te verbazen, want alles wat waar is komt van één en dezelfde bron: God, de Hoogste Waarheid. Profeten en apostelen verkondigen steeds deze waarheid, die slechts aangepast wordt aan de geest van de tijd. God heeft tegen Mohammed gezegd wat hij voordien ook al had geopenbaard aan Abraham, Mozes en Jezus: volg de godsdienst standvastig en laat je er door niets van scheiden. Zo zegt Sura Al-Bakara 2:136, *Zeg: Wij geloven aan God en wat tot ons is nedergezonden en wat is nedergezonden tot Ibrahim, Ismail and Ishak en Jakob en*

de stamvaders en aan wat gebracht werd tot Moesa en Isa en aan wat gebracht werd tot de profeten vanwege hun Heer, zonder dat wij onderscheid maken tussen één van hen en terwijl wij Hem overgegeven zijn.” Het woord ‘overgegeven’ is de vertaling van het woord ‘moslim’ en Madjid benadrukte dan ook dat islam niet zo maar een neutraal woord is voor een godsdienstig systeem, dat toevallig die naam gekregen heeft, maar de het echt moslim zijn bestaat in het je overgeven aan God en dat iedereen die dat doet -of hij nu formeel binnen of buiten de islamitische gemeenschap staat- moslim genoemd mag worden.

... elkaar onderrichten

“Er is dus een uitgangspunt om elkaar te onderrichten, elkaar schriften te verduidelijken. Dat is nu precies wat Ibn Taimiyah (Syrië, 1263-1328) op een kritische manier naar voren heeft gebracht.” Madjid begint zijn uiteenzetting hier met een commentaar van Ibn Taimiyah op Sura Al-Maaida 5:48, *Wij hebben de schrift tot u nedergezonden met het wezenlijke tot bevestiging van de schrift die daarvoor was en om erover te waken. Bestier dan tussen hen volgens wat God heeft nedergezonden en volg niet hun lusten afwijkend van het wezenlijke dat tot u gekomen is. Voor ieder uwer hebben Wij gesteld een gedragsweg en een welgebaand pad. En zo God gewild had zou Hij u gemaakt hebben tot één gemeente maar Zijn bedoeling is u te beproeven in wat Hij u gegeven heeft. Streef dan vooraan te zijn*

in de goede daden. Tot God is uw terugkeer altezamen dan zal Hij u kond geven omtrent dat waarin gij verschilde. Met terzijdestelling van de felle aanvallen die ook vaak bij Ibn Taimiyah te vinden zijn tegen het christendom, geeft Madjid dan vooral het positieve weer: “Voor Ibn Taimiyah toont dat woord van God aan, dat de koran de eerder geopenbaarde waarheid onderstreept en steunt. De leer, zoals die vervat is in deze schriften, moet dus gehandhaafd blijven, tenzij die door God afgeschaft of veranderd is. Deze leer moet dus ook bestudeerd worden.”

Ibn Taimiyah en Erich Fromm en Gods éénheid

“De inclusivistische visie van Ibn Taimiyah is in onze tijd zeer belangrijk, omdat wij in een ‘wereld-dorp’ (*global village*) wonen en mensen elkaar beter kennen en meer met elkaar geconfronteerd worden. Daarom is het belangrijk om te proberen elkaar te begrijpen, een ontmoetingspunt te vinden. In de koran blijkt, dat God verbiedt, dat men andere mensen dwingt een bepaalde godsdienst te belijden. Het is enkel en alleen God, die de mens in een privé-relatie de richting wijst. Maar voor het eigen geluk van de mens is het goed, dat hij openstaat voor iedere visie en leer en de bereidheid heeft om de beste te volgen.”

“Een dergelijke inclusivistische visie heeft een hecht fundament nodig om te kunnen opbloeien. Van Fromm weten we, dat daarbij vooral het streven naar waarheid en de naastenliefde bepalend zijn. Het Godsbeeld speelt hierbij ook een belangrijke rol. Als mensen een beeld maken van God, zelfs al is het maar een fantasievoorstelling, dan plaatsen ze God daarmee op hetzelfde niveau als de mens. In wezen is dat afgoderij. Elke afgod is een eigen maaksel van de mens, die de mens overheerst en hem zijn wezenlijke vrijheid ontnemt. Dat is de oorzaak van vervreemding, van het feit, dat men innerlijk-geestelijk vastgeke-

tend wordt aan een eigen maaksel. Profeten worden gezonden om die afgoderij uit te roeien. Ook als we slechts een voorstelling maken van God, is dat al afgoderij, omdat Hij zo ons eigen maaksel blijft. Dit wordt bedoeld in de koran als er gesproken wordt over mensen die hun subjectieve visie tot godheid verheffen, verabsoluteren. Dergelijke mensen zien niet meer, dat er raakpunten zijn met andere godsdiensten en begaan zo in feite afgoderij. Degenen, die echt geloven moeten zich daar verre van houden.” “In de islam is het niet geoorloofd om God met wat dan ook maar te vergelijken. Het lijkt abstract, maar het geeft aan, dat God totaal anders is dan de mens, die altijd betrekkelijk blijft. Als wij ons een voorstelling maken van God, dan blijft hij binnen ons bevattingsvermogen en dat kan niet. Daarom zijn er ook al zoveel 'goden' dood. In onze moderne wetenschappelijke samenleving wordt God ook vaak gedood, omdat men Hem met het verstand wil begrijpen, wil kennen. Maar het is als men een natuurwetenschapper, die een elektron niet kan visualiseren, niet kan begrijpen, maar die wel de werking ervan ervaart en weet. Zo is het met God. Ook de soefi's maken duidelijk, dat het onmogelijk is God te kennen, zelfs om God ergens mee te associëren. Als iemand meent, dat hij God kent dan is dat voor hem een teken, dat hij absoluut niet weet.”

'liberaal optimisme' tegen 'fundamentalistische pessimisme'

“Elke poging om God te visualiseren moet wel uitlopen op afgoderij. En dat betreft dus niet enkel beelden, maar ook het verabsoluteren van eigen denkbeelden. Godsdiensten, die toch proberen om God zichtbaar te maken, lopen uiteindelijk uit op een louter mythologisch systeem. Dat kan tot gevolg hebben, dat men de zin van het leven niet meer ziet, een leeg bestaan gaat leiden.

Het aanbidden van God kan dus enkel en alleen gebeuren, om nogmaals met Fromm te spreken, door op een oprechte en zuivere wijze naar de Waarheid te zoeken. We moeten ons voortdurend bevrijden van de boeien, die we bewust of onbewust zelf aanbrengen door ons God naar ons beeld voor te stellen.”

“Liefde tot de medemens is alleen mogelijk vanuit de grondvisie, dat de mens in wezen goed is, dat de mens in puur reïne staat geboren is. Het kwaad is in de mens een afwijking van zijn oorspronkelijke aard. Het kwade komt van buitenaf, vanuit de culturele omgeving, via de ouders. Het kwaad is dus een louter historisch-sociologische categorie, het is geen onderdeel van het essentiële wezen van de mens, hoewel het verband houdt met de menselijke zwakheid. Echte menselijkheid betekent dus een positief-optimistische beoordeling van de mens.”

“Jerry Falwell vervloekt de liberalen, omdat ze de mens in wezen goed vinden, terwijl volgens hem de bijbel zegt, dat de mens in wezen slechts is. Hij roept op tot fanatieke maatregelen, wreed en intolerant ten opzichte van andersdenkenden. Dat gebeurde ook in de tijd van de inquisitie van het christendom, waarbij mensen, die maar een duimbreed van de officiële leer afweken in hun zoeken naar de waarheid wreed werden gemarteld. De Paus betreurt dat nu en als 'eerherstel' roept hij nu op tot tolerantie, een open houding ten opzichte van anderen. Hij is zich bewust van het feit, dat deze pessimistisch-negatieve kijk op de mens in strijd is met de geest van de meer authentieke leer van de profeet Jezus.”

“In Amerika gaat het fundamentalisme soms hand in hand met racisme (bijv. de Ku Klux Klan) en ook in Europa beginnen fundamentalistische christenen zich te keren tegen de moslims, terwijl volgens de koran God in de harten van de volgelingen van Jezus gevoelens van meelevendheid en liefde heeft gelegd.”

Islam als open godsdienst

De betekenis van de islam als een open godsdienst wordt kernachtig weergegeven door Roger Garaudy, een Franse filosoof, die moslim geworden is. Hij keert zich fel tegen het fundamentalisme in de islam en in andere godsdiensten, omdat daardoor de menselijke gemeenschap veel kwaad berokkend wordt. Om dat fundamentalisme te boven te komen en een bijdrage te leveren aan de toekomst is het volgens hem voor moslims nodig om het hele spectrum van de islam, die haar voorheen zo verheven en rijk maakte, weer te ervaren en te beleven. Daarvoor is het nodig, te komen tot een intellectuele verrijking van verleden, heden en toekomst. Vanuit het verleden ligt er een geweldige islamitische rijkdom, die men opnieuw zal moeten bestuderen, begrijpen en appreciëren als culturele erfenis van de gemeenschap. Maar dat moet wel op een kritische manier gebeuren, omdat men in het verleden ook gedwaald heeft. Neemt men alles zomaar aan, dan kan dat leiden tot een gesloten en conservatieve houding, die erg gevaarlijk is. Maar leest men die erfenis op kritisch-wetenschappelijke, eerlijke en dynamische wijze, dan heeft men een goed uitgangspunt voor een vruchtbare en produktieve intellectuele verrijking. Men hoeft immers niet steeds bij het nulpunt te beginnen, maar kan volop profiteren van de culturele erfenis. Goede elementen uit het verleden moeten gecombineerd worden met nog gezondere elementen in het heden om zo een nieuw en vertrouwvol uitgangspunt te krijgen, van waaruit men de toekomst vastberaden tegemoet kan treden.

Stevige kritiek en waardering

Het zijn vooral studenten en jonge intellectuelen, die opmerkingen hadden over Madjid's ideeën. Daud Rasyid, die een MA-grad in Islamitische Studiën behaalde aan de Universiteit van Cairo

en op een particuliere universiteit, de Universitas Nasional van Jakarta doceert, publiceerde op 6 nov. al een lang artikel in het dagblad *Terbit*. Hij bekritiseerde de te letterlijke vertaling van 'islam' als onderwerping aan God. Hij verweet Madjid, dat hij altijd pleit voor een 'contextuele' benadering van de tekst van de koran en dan nu toch terugrijpt op de letterlijke betekenis van het Arabisch woord, zonder te verwijzen naar het feit, dat al in de koran zelf de woorden islam en moslim gebruikt worden voor een aparte geloofsgemeenschap naast joden en christenen. Op 13 december 1992 werd er een grote bijeenkomst georganiseerd op dezelfde plaats, waar de rede van Madjid was gehouden: de *Taman Ismail Marzuki* in Jakarta. Madjid werd daar verweten, dat hij teveel naar zijn westerse goeroes had geluisterd, dat hij in de strikken van een soort theosofie als Annie Besant, waar alle verschillen tussen de godsdiensten worden verdoezeld. Men verweet hem ook teveel aan de leiband te lopen van de westerse godsdienstwetenschap, het orientalisme, waar veel joodse geleerden een prominente rol in spelen en dat dus eigenlijk als een zionistische activiteit kan worden beschouwd. Die ideeën van Madjid zouden dus eigenlijk gewoon een zionistische poging zijn om de islamitische gemeenschap van binnenuit te verzwakken! Een wat meer genuanceerd geluid kwam van de Prof. Quraisy Syihab, voorzitter van de *Majelis Ulama Indonesia*, de Indonesische Raad van Islamgeleerden, houder van een doctorsgraad van de Al-Azhar Universiteit van Cairo. Hij benadrukte, dat we de islam niet alleen moeten bezien als een geheel van ideeën en waarden op het gebied van geloofsovertuiging, maar ook als een leidraad voor het gedrag. "Het zou zeker onjuist zijn om de naam moslim toe te tekenen aan iemand die zijn gebeden niet zegt, de vasten niet onderhoudt,

maar alleen beweert zich te onderwerpen aan God!"

Enkele positieve reacties kwamen onder meer uit christelijke hoek. De protestantse theoloog Dr. Sumartana heeft kort geleden een centrum voor inter-geloofs dialoog opgericht in Yogyakarta. Dit centrum kreeg de naam DIAN: *Dialog Antariman*. Sumartana gebruikt met opzet niet het woord 'religie' maar het woord *iman*, 'geloofsovertuiging'. Hij wil namelijk een gesprek stimuleren vanuit de persoonlijke geloofsovertuiging en niet als een ronde-tafelconferentie tussen vertegenwoordigers van systemen. Hij kon zich zeer goed vinden in de uitspraken van Madjid. De katholieke theoloog Dr. Y.B. Banawiratma vergeleek Madjid's uitspraken over georganiseerde religie met die van I. Illich over school. Zoals Illich vindt dat er 'ontschoold' (*deschooling society*) moet worden, zou het ook best kunnen zijn, dat religie teveel tot organisatie en systeem is geworden en baat heeft bij een lagere organisatiegraad.

Haji Munawir Sjadzali MA, minister van godsdienstzaken van 1983-1993 heeft zich meermalen uitgesproken ten gunste van de ideeën van Madjid. Djohan Effendi, een medestander in deze groep, was in de jaren '80 lange tijd verbonden aan het Staats-secretariaat, het persoonlijk bureau van de president en het is algemeen bekend, dat hij de concepten voor toespraken van Soeharto schreef, voorzover deze met godsdienst te maken hadden. Madjid zelf wordt door een grote groep politici en zakenmensen gesteund, die de uitwerking van een open en liberale islam zeer belangrijk vinden bij de ontwikkeling van Indonesië naar een moderne maatschappij. Deze 'hoge bescherming' hebben Madjid c.s. ook wel nodig, want bij een arm grote stadsproletariaat komt de simpele boodschap van het fundamentalisme vaak veel pakker over dan de toch wat abstracte en

zeker voor sommige vage of zelfs gevaarlijke boodschap van verdraagzaamheid, creativiteit en openheid, zoals die door Madjid c.s. wordt voorgestaan. Het is wel zeker, dat zijn interpretatie van de tradities van de islam, waarin hij grondig in is opgeleid, de beste voorbereiding is tot een open, moderne en pluriforme maatschappij. - Cees de Jong

Enkele bronnen:

- Jong ss.cc., C.A.M. de, Kompas 1965-1985. Een algemene krant met een katholieke achtergrond binnen het religieus pluralisme van Indonesië, KTC dl 5, Kok, Kampen 1990. M.n.p.284-300
- Id., De katholieke kerk in Indonesië, in: drs.F.Wijsen (red.), Evangelisatie in nieuw perspectief, UTP teksten 19, Heerlen 1991, p.31-51

Syed Zainul Abedin (1928-1993)

In het in Londen verschijnende moslim maandblad *Impact International* las ik dat op 5 juni j.l. in Mekka is overleden Syed Zainul Abedin. *Impact* schrijft: "Hij geloofde in dialoog en ging controversen niet uit de weg. Hij was een pionier op zijn terrein". Hij doceerde eerst in zijn geboorteland India, promoveerde in Engelse literatuur in Amerika en werd hoogleraar aan de King Abdul Aziz Universiteit in Djeddah. Daar nam hij het initiatief voor de oprichting van het Institute of Muslim Minority Affairs, dat sedert 1978 een toonaangevend tijdschrift uitgeeft. Het opvallende van dit in Djeddah en Londen verschijnende blad is dat het ook veel bijdragen van niet moslims opneemt en dat het ruimte biedt voor discussie en dialoog. Het was de overtuiging van Syed Abedin dat problemen van moslim minderheden niet konden worden opgelost zonder samenwerking met vertegenwoordigers van de meerderheid in een bepaald land. Voor zijn onverwachte dood werkte hij aan een internationale conferentie over moslim minderheden die in 1993 zou moeten worden gehouden. Hij had mij reeds een uitnodiging gezonden, als voorzitter van de "Islam in Europa" commissie van de Conferentie van Europese Kerken en de Raad van R.K. Bisschoppenconferenties in Europa. In zijn persoonlijke uitnodiging schreef hij dat het hem moeilijk was gevallen om in Saoedie Arabië permissie te krijgen christenen uit te nodigen voor deze conferentie. Maar hij had voet bij stuk gehouden. *Impact* schrijft dat hij in feite aan moslim kant onvervangbaar is. Een ander opvallend aspect van zijn tijdschrift is dat hij er in laat schrijven over christelijke minderheden in moslim landen. Dat gebeurt sedert 1986. Hij vertelde mij tijdens een

consultatie over relaties tussen Christenen en Moslims in Europa en het Midden Oosten op Kreta, georganiseerd door de Wereldraad van Kerken, dat de problemen van minderheden niet geïsoleerd van elkaar kunnen worden behandeld. Toen hij begon te publiceren over moslim minderheden in Europa en elders kreeg hij van christenen onder zijn lezers te horen: "Wat doen jullie moslims zelf?" Dat had hem doen besluiten om in zijn tijdschrift volle ruimte te geven voor dialoog.

Hij was zeer geïnteresseerd in de manier waarop Europese kerken en christenen zich opstellen tegenover de nieuwe moslims in ons midden. Met de dood van Syed Z. Abedin is een invloedrijk en gezaghebbend contactpersoon voor kerken en christenen in de moslim wereld heengegaan. Hij had ook het vertrouwen van meer conservatieve, zelfs zogenaamde "fundamentalistische" kringen. Ondanks zijn reeds jaren zeer zwakke gezondheid reisde hij veel. In 1992 is hij nog op bezoek geweest in ex-Joegoslavië. Hij spaarde zichzelf niet en kon ook heel kritisch zijn tegenover anderen. Hij verwachtte van zijn auteurs een kritische visie en niet het napraten van officiële verklaringen en studies van regeringen. Ik ben persoonlijk erg geschokt door zijn dood. Want ik vrees dat belangrijke initiatieven voor moslim en christen minderheden waaraan hij werkte door zijn sterven zeer zullen worden vertraagd. - Jan Slomp

Herdenking van het 'wereldparlement der godsdiensten'

Als uitloper van een wereldtentoonstelling in Chicago, 1892, vond daar een jaar later een 'wereldparlement der religies' plaats. De bijeenkomst wordt vaak beschouwd als de eerste gebeurtenis in de

moderne geschiedenis, waarbij vertegenwoordigers van veel religieuze stromingen op voet van gelijkheid dialoog voerden. Die conferentie van Chicago wordt op vele plaatsen in de wereld herdacht. Ook in Nederland wordt een herdenking van 'Chicago 1893' gehouden en wel op zondag 24 oktober a.s. 11.30 tot 17.00 uur in de Oude Lutherse Kerk, Spui te Amsterdam. Mevr. Abdus Sattar, Kardinaal Simonis en Rabbin Lilienthal horen bij diegenen die hun medewerking hebben toegezegd. Informatie: 080-440947; 020-6171789/6258294.

Muziek uit Turkije

Intercultureel Centrum RASA, Pausstraat 13a in Utrecht (030-316040) organiseert samen met Muziekcentrum Vredenburg een serie van 4 concerten muziek uit Turkije. Het eerste optreden vindt plaats (ook) op zondag 24 oktober door de *Wervelende Derwisjen van Istanbul*. In hun lange witte gewaden draaien zij in een fascinerende, almaar voortdurende dans om hun eigen as en om elkaar, waarbij zij in een toestand van trance of mystieke verrukking geraken.

De Koran in het Bijbels Openluchtmuseum

In de heuvels tussen Nijmegen en Berg en Dal ligt temidden van een van de mooiste bossen van Nederland het Bijbels Openluchtmuseum, tot voor kort alleen gewijd aan de geschiedenis van Oude en Nieuwe Testament. Sinds dit jaar maakt de informatie over de koran ook deel uit van de vaste tentoonstelling, ook al is dit nog niet tot uiting gebracht in de naam van het museum. De directie schreef over deze nieuwe uitbreiding wel een nota (*Gedachteworming voor een nieuw museumbeleid*, f 10.-; Profetenln. 2, 6564 BL H.Landstichting; 080-229829). In die nota komt vooral de verwantschap tussen jodendom, chris-

tendom en islam naar voren als basis voor deze nieuwe aanpak.

Mooie dingen voor rijke mensen

Tot 17 oktober is in het Haags Gemeentemuseum nog de tentoonstelling *Kunstschaten uit Koeweit* te zien, een deel van de privé-collectie van de Emir van Koeweit, Al-Jaber al-Sabah. Schitterend aardewerk, glaswerk, sieraden en statie-wapens en vooral ook veel kostbare kalligrafieën. Naast losse bladeren van oude korans is er ook een kolossale, prachtig geschreven exemplaar van de koran, bestemd voor een moskee in Egypte, 14e eeuw. De voorwerpen komen uit het hele islamitische Midden-Oosten, van Spanje tot Iran en bestrijken de periode van ong. 850 tot 1850. Bij de koran-exemplaren valt op, hoe royaal hier van papier of perkament gebruik is gemaakt, zodat zo'n prachtexemplaar ofwel in dertig delen moet zijn geschreven (en vele jaren van intensieve arbeid moeten hebben gevergd), dan wel in een gigantisch boek van 20 centimeter dikte bij bladgrootte van ong. 80x30cm. - De tentoonstelling heeft als "thema": de geschiedenis van het mecenaat in islamitische landen, ofwel de wijze waarop de rijken opdrachten gaven aan kunstenaars. Dat thema komt in de tentoonstelling zelf, die nogal povere bijschriften heeft, nauwelijks naar voren.

Christen- en moslimvrouwen ontmoeten elkaar

Het Missiecentrum in Den Bosch organiseerde dit voorjaar de cursus: 'Christenvrouwen ontmoeten Moslimvrouwen', voor christen vrouwen. In deze cursus werd toegewerkt naar een ontmoeting met een groep moslimvrouwen. Als eerste werd er door twee moslimvrouwen informatie gegeven over de Islam en de positie en rechten van vrouwen. Vervolgens keken de cursisten naar de eigen beleving van hun geloof. De

groep moslimvrouwen die deel nam aan de ontmoeting was nieuwsgierig naar de ervaringen van de christelijke vrouwen. Zij hadden tevens een ander belang. Zij wilden bijdragen aan de nuancering van het beeld van vrouwen in de Islam zoals deze vaak in de media verschijnt, door over de eigen ervaringen en inzichten te vertellen. Belangrijk was dat beide groepen vrouwen in elkaar geïnteresseerd waren. De cursisten gingen bij moslimvrouwen op bezoek en werden door hen gastvrij ontvangen. Om te beginnen stelde ieder zich voor door te vertellen waar haar voornaam vandaan komt. Op deze wijze werd al kennis gemaakt met de religies omdat de meeste voornamen verwijzen naar personen of betekenissen in de Islam en het Christendom. In een open sfeer kwamen de volgende gesprekstheema's aan bod: het verschil tussen de dagelijkse praktijk en de voorschriften, de taakverdeling tussen vrouwen en mannen, voorbehoedsmiddelen, het gebruik van de Koran en de Bijbel. De vragen die gesteld werden aan elkaar werden steeds zowel door de christelijke als de moslimvrouwen beantwoord. Enkele punten die opvielen:

-De verschillen bij de moslimvrouwen onderling. Net als bij de christelijke vrouwen waren er verschillende ervaringen en meningen.

-De moslimvrouwen waren open en duidelijk in wat zij vertelden. Dit had een

aantal christelijke vrouwen niet verwacht ondermeer vanwege de donkere kleding en hoofddoeken van de vrouwen. De cursisten zagen dat zij zich op basis van de kleding een vooroordeel hadden gevormd.

-De vragen die de christelijke vrouwen stelden hadden meestal betrekking op de spanning tussen enerzijds de praktijk en eigen ervaringen en anderzijds de voorschriften en kerkelijke hiërarchie. Deze spanning speelde bij de moslimvrouwen veel minder. Voor hen was de relatie met Allah het belangrijkste, de wetten en voorschriften zijn bedoeld om bij te dragen aan een goede relatie maar zijn daaraan uiteindelijk ondergeschikt.

-De beelden die de christelijke vrouwen hadden over moslimvrouwen veranderden na het gesprek in positieve zin.

-Beide groepen vrouwen waren enthousiast over het gesprek

Het specifieke aan dit model van ontmoeting is dat het gesprek wordt voorbereid en achteraf bereflecteerd. Op deze manier krijgen cursisten informatie, staan zij stil bij de eigen religie en ervaringen, en komen communicatie-elementen aan bod. Beide groepen kregen 'zin' in meer contacten met elkaar, ook buiten deze twee groepen om. Reden genoeg, voor het Missiecentrum, om verder te gaan met het organiseren van ontmoetingen. - Blandine Gerritsen.

... vrouwen ontmoeten elkaar!

Satchiko Murata, *The Tao of Islam. A Sourcebook on Gender Relationships in Islamic Thought*, Albany, SUNY Press 1992; 397p. ISBN 0-7914-0914-7, ca. f 45,—

De Japanse Murata studeerde islam in Teheran tijdens de nadagen van het bewind van de Sjah. Zij was de enige vrouw en niet-moslim in een groep jonge bebaarde mannelijke kandidaat-ajatollahs aan de universiteit. Zij overleefde niet alleen, zij hield er een grote liefde voor de islamitische mystiek aan over. In een latere periode doceerde zij aan een New Yorkse universiteit en kon aanvankelijk maar moeilijk door de tegenstand en vooroordelen van haar studenten breken, zeker als het ging over de positie van de vrouw in de islam. Zij begon daarom met een omweg. In het Taoïsme is alles gerangschikt bij Yin of Yang: Yin staat voor vrouwelijk, rond, aards, passief, ontvangend, wijsheid en mystiek, terwijl Yang staat voor het mannelijke, vierkante, harde, hemelse, actieve, legalistische. Zuiver Yin of Yang is er niet: de hele kosmos is een voortdurende stroom van veranderingen en mengelingen van de elementen. Harmonie ontstaat vanuit de juiste combinaties en samenwerking van de elementen. Dit niet-islamitische uitgangspunt is voor Murata de leidraad voor een barokke presentatie van tekstfragmenten met zeer persoonlijke commentaren. Zij heeft vooral mystieke meesters vertaald, vooral uit de Perzische wereld tussen 1100 en 1600. Haar verzameling staat vol met verrassingen. Het goddelijke wordt in haar selectie een aantal keren in vrouwelijke termen geschilderd. De moederschoot als een mikrokosmos en afspiegeling van het Al. Waarom mannen en vooral de Profeet Muhammad zelf, vrouwen hebben liefgehad: "Zij is een afstraling van God, zij

is niet zomaar jouw geliefde. Zij is de Schepper, jij kan wel zeggen dat zij niet geschapen is." (p. 185) Men kan tegen dit boek inbrengen, dat dit een wat willekeurige, min of meer theosofische lezing is van de islamitische wijsheidsliteratuur. En dan nog door de ogen van een Japanse aanhangster van het Taoïsme. Het boek is in ieder geval een indrukwekkend voorbeeld van de universele aanpassingskracht van (elementen van/selecties uit) de rijke islamitische traditie. - KS

Moh. Arkoun, *Syllabus 'Europa en de Islam'*, Universiteit van Amsterdam 1993 (te bestellen bij de Administratie Leerstoel Islam, tel. 020-6273197), f 10,—

In een boekje van 76 bladzijden komen alle kernthema's van de geruchtmakende eerste serie colleges van Arkoun nog eens duidelijk naar voren. Dr. K. Wagten-donk gaf al een heldere samenvatting in BEGRIP no. 110, oktober 1992. Deze samenvatting sluit nog dichterbij de levendige colleges, vaak in discussievorm. Die levendigheid betekende soms ook wel verwarring. Dr. Wagten-donk en M. van der Werf zijn te prijzen om de frisse en bondige en toch heldere weergave van deze uitzonderlijke serie colleges. - KS

Vardit Rispler-Chaim, *Islamic Medical Ethics in the Twentieth Century*, Leiden, Brill, 1993. 148 blz. Prijs f 95,—
Mevrouw Rispler-Chaim is afkomstig uit Haifa. Als Arabiste heeft ze recente Arabische werken bestudeerd en op grond daarvan beschreven hoe conservatieve en moderne auteurs medisch-ethische problemen behandelen. Je zou dit boek bijna als een soort handboek kunnen gebruiken. Maar men dient wel te

bedenken dat er over een probleem verschillende visies worden gegeven. Ook hier blijkt dat men niet de oplossing van de islam kan vinden. Opvallend is natuurlijk dat de meeste auteurs hun visies proberen in te passen binnen de redeneerwijze van de fiqh, de moslim jurisprudentie. De meeste auteurs rechtvaardigen hun visie/oplossing met een beroep op de sjarie'a, de islamitische wet, soms volgens de ene soms volgens een andere wetsschool. Daarin is men tamelijk vrij. Ik noem enkele onderwerpen die worden behandeld: abortus, kunstmatige inseminatie, orgaan transplantatie, transsexuele operaties, plastische chirurgie, post mortem onderzoek, besnijdenis (van jongens en meisjes), euthanasie, aids, roken, drinken, zaaddonatie, moedermelk, masturbatie, menstruatie enz.. - Jan Slomp

Chandoe S., Het eerste Heilige Huis voor de Mensheid. Alphen aan den Rijn, 1993 83 blz. Besteladres: Aida-plain 37, 2402 SX. Prijs.f 12,50

Chandoe heeft met zijn vrouw diverse malen de pelgrimage gemaakt. Reeds eerder publiceerde hij over het grote offer van Abraham. Dit keer schrijft hij met liefde en kennis van zaken over de "haramain", de twee heilige plaatsen, Mekka en Medina (moskee van de Profeet). Volgens moslims is de kaäba zo oud als de wereld. Men beroept zich voor die mening op de Koran. In ieder geval staat voor hen vast dat Abraham en Ismaël de historische grondleggers zijn van dit heiligdom, hoewel voor die opvatting buiten de Koran geen aanknopingspunten zijn. Chandoe vertelt wat er aan verbouwingen, veranderingen en vernielingen in de loop der eeuwen in en rondom de Kaäba heeft plaats gevonden. Uitvoerig bespreekt hij de grandioze uitbreidingen die momenteel in uitvoering zijn, met het oog op het steeds maar toenemend aantal pelgrims uit de hele

wereld. Ik hoop dat deze brochure een echte uitgever krijgt, zodat meer aspirant pelgrims en andere nieuwsgierigen er kennis van kunnen nemen. J.Slomp

Berry van Oers, "Aan Zet!, Ontmoetingen met moslims", Cura Migratorium/Romc 's-Hertogenbosch 1993, 40 blz., f 4,50

In de brochure "Ontmoetingen met moslims", uitgegeven n.a.v. de Migrantenweek 1992, werd een aanzet voorgesteld om plaatselijk activiteiten te organiseren rond het thema "islam" en "ontmoetingen met moslims". Die voorgestelde aanzet werd het afgelopen jaar op enkele plaatsen in Nederland, met ondersteuning van het bureau Romc, uitgevoerd en uitgeprobeerd. In deze vervolg-brochure beschrijft Van Oers programma's van zulke aanzetten in de praktijk, speciaal voor hen die plaatselijk het initiatief willen nemen. De verslagen van 'hoe het ging en hoe het verder gaat' kunnen anderen op andere plaatsen op het spoor zetten en verder helpen in hun werk voor de relatie-opbouw met moslims. De programma's kunnen in zijn geheel uitgevoerd worden. Ook kan men kiezen voor een bepaald deel daarvan of naar eigen inzichten varianten aanbrengen aansluitend op de specifieke situatie in de eigen omgeving. Er zijn tal van handige tips, leermiddelen/materiaal aangegeven. De brochure geeft veel praktische informatie rond het opzetten van activiteiten. Van harte aanbevolen.

T.Poort-De Groen

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

- * In Tilburg organiseert de "vuurdoop" op 16, 23, 30 sept. en 7 okt. een leeskring voor vrouwen waarin de verhalenbundel 'In de verte een minaret' van de Egyptische schrijfster Alifa Rifaat centraal staat. Inl. Helma Hurkens 013-421982
- * Op 30 en 31 oktober vindt er in Driebergen op het centrum 'Kerk en Wereld' een studieweekend plaats rond het thema 'vrouwen lezen bijbel en koran' (Inl.03438-12241).
- * Op 14/21 september en 5 oktober organiseert de Friese Raad van Kerken drie studiedagen in Heerenveen voor predikanten, pastores en kerkelijk werkers in Friesland. Sprekers: Mw.dr.-C.Nicolay en drs.J.Slomp. Opgaven: G.Olde (05174-2257)
- * Op 2 oktober gaat in de Augustanakerk aan de Erasmusgracht te Amsterdam een landelijke theologische studiedag door voor leken in de Evangelisch Lutherse Kerk over "Joden, Christenen, Moslims, een driehoeksverhouding" (Inl.J.Slomp 033-960360)
- * Op 23 oktober verzorgt J.Slomp een regionale studiedag voor kerken in Twente en Enschede onder de titel "Kerk en Moskee". Inl.Ds.F.H.Weeda 053-308372
- * Op 4 november organiseert de stichting Open Doors een studiedag voor predikanten, voorgangers, ouderlingen, oudsten en andere leidinggevendenden in kerk en gemeente over "Christendom en Islam". Spreker; Don McCurry. Inl. 03410-17844
- * Op 3/10/17/24 november organiseert de werkgroep islam Noord-Holland vier middagen rond moslims in Nederland. Cursusleiding: Berry van Oers. Inl.023-322444
- * Op 12/19/26jan/2 feb. organiseert het dekenaat Hilversum drie introductieochtenden over de islam in Nederland. Cursusleiding: Berry van Oers. Inl. L.Hof Hermelijn 25 1216 EB Hilversum.
- * In de periode jan/feb/maart/april 1993 worden in Breda 7 bijeenkomsten georganiseerd rond 'ontmoetingen met moslims'. Inl. Berry van Oers tel. 073-145159

BEGRIP
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel. 073-145159 (tstnr. 3)